

Luka Éva

A népmesei hős halála és feltámadása Nagy Olga értelmezésében

Nagy Olga és a mesekutatás

Nagy Olga (1921–2006) erdélyi néprajzkutatóként, etnológusként tevékenykedett. Alkotói életműve három nagy paradigmára osztható fel: a hiteles szövegek kora (gyűjtő, regényíró, meseírói tevékenysége), az élő folklór felfedezésének kora (népmesegyűjtés, egyéniségkutatás, memoárok, stb.) és az interdiszciplinaritás kora (kulturális összefüggések keresése, életforma és mentalitás kapcsolatainak vizsgálata, néprajztudomány-nal kapcsolatban felmerülő kérdések vizsgálata, stb.) (Keszeg 2010).

Ebben a dolgozatban a mesékkal kapcsolatos munkáira fogok hangsúlyt fektetni, a dolgozat tematikájából adódóan, de érinteni fogom a téma szempontjából releváns kapcsolatokat mutató műveit is.

Meseírói, mesegyűjtői és mesekutatói tevékenységének eredményeképpen több saját mesekiadvány, számos meséről írt tanulmány és tanulmánykötet, meserepertoár gyűjtés és kiadás fűződik Nagy Olga nevéhez. Mesegyűjtői munkájával az Ortutay Gyula nevéhez fűződő egyéniségkutatói kezdeményezéshez kapcsolódott és több mesemondót is bemutatott: *Lüderc sógor* (1969) című kötetében öt mesemondót, majd marosvécsi, koronkai és görgényüvegcsúri mesemondókat: *A havasi sátoros Dávid Gyula meséi* (1988), *Cifra János meséi* (1991), illetve Vöő Gabriellával közösen *A mesemondó Jakab István* (1974) meséit és egyéniségét mutatta be. Ezekből az egyéniségkutatásokból kirajzolódott számára, hogy a mesemondónak tehetsége van arra, hogy a mesét, ezt az „állandóan alakuló és változó műfajt, mindig, minden időben a kor szintjén, az emberek világlátásának megfelelően tolmácsolja” (Nagy 1978: 7).

Több írásában hangot ad a mesemondó alkalmak során tapasztalt észrevételeinek, megfigyeléseinek. Közösségben való mesélés közben érzé-

keli igazán a mesemondók elbeszélő stílusának és a meseszerkezet változékonyságának közösségi igényekhez alkalmazkodó alakulását (Ld. Nagy 1969, 1975, 1976). Ezek alapján megkülönböztet archaikus tudatszintű közösségeket, akik a mesét még igaznak érzik és hisznek benne, illetve olyan közösségeket, akiknek a mese csak egy szórakoztató műfaj, fikció.¹

Mesegyűjtői és folklórszociológiai kutatásai után Nagy Olga késztetést érzett a „szintézis-teremtésre”, ahogy Cseke Péter fogalmazott „az elméleti igény nála belülről fakadó gazdag anyaggyűjtésből és felismerésekből táplálkozó kényszerűség” (Cseke 1978: 275). Ennek a késztetésnek eleget téve jelent meg mesékről szóló két legfontosabb elméleti munkája: *Hősök, csalókéák, ördögök. Esszé a népmeséről.* (1974) és *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum* (1978).

A *Hősök, csalókéák, ördögök. Esszé a népmeséről* (1974) című munka a népmesék hőseit és azok fokozatos átalakulását mutatja be, amely a mitikus hőstől a demitizált hősig vezet. Meletyinszkij az előbb idézett művében a demitizált hősök megjelenését a mítoszok deritualizálódási és deszakralizálódási folyamatának tekinti: a mitikus „eseményeket” már nem érzékelik valódinak és „kifejlődik a tudatos kitalálás, elvész az etnográfiaileg konkrét jelleg, a mitikus hősök helyébe köznapi emberek lépnek, a mitikus kor helyébe meghatározhatatlan mesei idő, elhalványul vagy elvész az etiológiai tartalom” (Meletyinszkij, 1985: 340).

A mesehős változása magával hozza a többi mitikus elem változását is a mesékben: a mesehóst segítő lények, állatok szükségszerűségét, a varázszerzők egyre hangsúlyosabb szerepét.

Ha visszautalunk a mítoszokra, amelyekből a meséket eredeztetjük, megfigyelhetjük, hogy a mitikus hősök tetteinek közösségi és világméretű jelentőségük van: a természet és a kultúra alkotóelemeinek létrehozása a cél. A mesékben ez fokozatosan leszűkül a hősök egyéni sorsának bemutatására és az egyéni jólét megszerzésére (étel, feleség, varázserejű tárgy), mely a hős, illetve szűkebb környezete boldogulását szolgálja. Archaikusabb közösségek még nyomokban őrzik a mitikus elemeket (csodás szár-

¹ Meletyinszkij *A mítosz poétikájában* a mese és mítosz összehasonlítása kapcsán utal arra, hogy az archaikus társadalmakban problematikus különbséget tenni mese és mítosz között, mert ugyanazt a szöveget az egyik közösség felfoghatja mítosznak, ha az része valamilyen szakrális-rituális rendnek és igaznak érzik az adott szöveget, míg más közösség mesének ítélné ugyanazt, mert nem érzi szavahihetőnek és már kivált a szakrális-rituális rendből (Meletyinszkij 1985: 338).

mazás, totemikus vonásokkal rendelkező hősök), de a mitológiai tartalom elhalványodásával fokozatosan megjelennek a demitizált hősök, akik gyakran a társadalom elnyomott, megvetett rétegeiből kerülnek a mese központi szerepébe (Meletyinszkij 1985: 342–343).

Ezek a változások egymáshoz való viszonyuk függvényében értelmezhetőek. A mesehősökben fellelhető közös vonás éppen az, hogy emberi teremtmények, emberi igény keltette és kelti életre őket, ebben a vonatkozásban pedig nem választható el a mesemondótól és közösségétől sem. Az igazságszolgáltatás és az élni akarás igénye az, ami ezeket a hősöket mindenkoron megteremti.

A táltos törvénye. Népmese és esztétikum (1978) című könyvében Nagy Olga arra vállalkozott, hogy összefoglalja azokat a felismeréseket, tapasztalatokat, melyeket szinte négy évtizeden át tartó mesegyűjtése során szerzett és a mese egy „új burkát” tárja fel. Arra keresi a választ, hogy miben ragadható meg a mese sajátos esztétikuma. Hangsúlyozza, hogy „ha meg akarjuk érteni a mese esztétikumát, akkor nem bízhatjuk magunkat csak a minden összefüggéstől elszakított szövegre, mert az élő mesét, mely állandó mozgásban és alakulásban van, egyszerűen képtelenség ennek alapján megmagyarázni”. Olyan „támpontot” keresett, amelyek minden mesében hatnak és a „változatlant és az örököt” jelentik, melyre a „mindig változó és alakuló ráépül”, ez pedig nem más, mint az „élő mesében mindig jelen levő jelképeség” (Nagy 1978: 11–13). Külön fejezetet szentelt a hős történeti alakjának tárgyalására *Hős és hősiesség alakulása a népmesében* címmel.

Ez a tanulmánykötet már megjelenése idején is elismerést váltott ki a szakmai körökben. Katona Imre írásából idézem a következő sorokat, melyekben Nagy Olga mesekutatói tevékenységéről így ír: „Nagy Olga jelentős pályaelőnyvel rendelkezik mesekutató elődeivel és részben kortársaival szemben is: hallatlan szorgalommal minden rendű-rangú, gyakran több nyelven is előadó mesemondót megfigyelt, teljes mesekincsüket rögzítette, és mindig volt gondja arra, hogy közönségük előtt meséltesse őket, majd az előadót és hallgatóságát külön is megfaggassa. Így nagyon rugalmas, az eddigieknél árnyaltabb és a valósághoz is hívebb tapasztalatokra tett szert, melyeket előző és főként mostani könyvében igyekszik magasabb szinten általánosítani. Keresi és meg is találja a népmese lényegét, mely évezredek óta élte, alakítja. E könyvének is azok a legkristályosabb fejezetei, melyekben saját bőséges, gazdag tapasztalataira támaszkodik” (Katona 1979: 89).

A mesemondó szerepe a hős megkonstruálásában

Nagy Olga folyamatosan hangsúlyozta, hogy az élő meséket, a mesét hallgató közösségi elvárásokhoz igazítja a mesélő. „»A népmese« valójában mindig absztrakció, az élő népmese pedig mindig olyan szintű tolmácsolás, amelyet az egyén és a közösség tudatszintje, társadalmi helyzete, tehetsége, lelkiülete határoz meg” (Cseke 1978: 275).

A mesemondás hagyományos közegének fokozatos eltűnését és átalakulását is ezzel magyarázhatjuk. A modern kor hozta változások, a racionális gondolkodás hirdetése fokozatosan eltávolította a közösségeket a tündérmesék világától. A hagyományos mesemondás a felnőtteknek szánt közösségi alkalom volt, amely főleg szórakoztató célzatú tevékenységet jelentett a közösségnek. Mesemondó alkalmaknak használták a különböző összejöveteleket. Ez a szokáskör később az 1950-es évektől folyamatosan leszűkülte és a közösségi szférából a családi szférába került át, majd felnőttek műfajából gyerekek műfajává vált és bizonyos mértékben megváltozott (Raffai 2013: 116).

Nagy Olga felhívja a figyelmet arra, hogy a realizmus hirdetése és a technikai fejlődés abba az illúzióba ringatja a modern embert, hogy nincs szüksége semmilyen vigasztaló pótcselekvésre, segítő hősökre, miközben a világ egyre áttekinthetlenebbé és kuszává válik, de valójában ez is csak egy illúzió (Nagy 1993: 6–7). Nagy Olga több esszékötetében rávilágít arra, hogy modern világunkból nem tűnt el a hit a csodában és a hősök segítő erejében, a mítoszi sémák nemcsak a mesékben lelhetőek fel, hanem rejtetten ott vannak az irodalmi alkotásokban, a keresztény hitéletben, sőt az emberiség egész történelmét rejtetten és álcázva átszövik, meghatározzák mindennapjainkat (Nagy: 1993, 1998, 1999).

Az áttételes mítoszi séma, amelyik jelenlétére Nagy Olga esszékötetében folyamatosan hivatkozik, három lényeges szerkezeti elemet tartalmaz: „Benne van: a. az örök veszélyeztettség-érzet felismerése; b. az ennek legyőzésére megteremtődött »lélektani egyensúly« a szabadító hős személyében, no meg a szabadulás különféle eszköztáiraiban; c. végül a vigaszt jelentő feloldozás, az a bizonyos happy-end” (Nagy: 1999: 7).

Lényegében ez a három szerkezeti elem határozza meg a mese struktúráját. Ezzel a három szerkezeti elemmel találkozunk Propp *A mese morfológiája* című munkájában, a varázsmesék szerkezetének elemzésekor is, ahol a hős a károkozás vagy hiány kiváltotta bonyodalmakon keresztül egy

hosszú utat bejárva eljut a végső megoldáshoz (Propp 1975). Ezeket az át-
tétéles mítoszi sémákat tölti ki a mesemondó, és a modern kor embere
tartalommal az igényeknek megfelelően.

A mesemondó teremti meg a mesehőst, akinek alakja és tulajdonságai
beilleszkednek az adott közösség világfelfogásába és korába, olyan típusú
hőst kell megkonstruálni, akit a hallgatók el tudnak fogadni, tudatszint-
jük befogadja azt.

Nagy Olga megfigyelte, hogy az archaikus tudatszintű közösségek me-
seiben még felfedezhetjük a mitikus hősöket és ezek mitikus tulajdonsá-
gait, a mesékre „történelemlékként” tekintenek és igaznak vélik. Például a
mérái Csurka János és Boros Hicsi meséiben a hősök mitikus születésü-
ek, illetve táltos hősök, vagy a marosvécsi Dávid Gyula meséinek mitikus,
varázserejű hősei is az archaikus tudatszint jó példái. A hősök maguk ren-
delkeznek varázserővel, nincs szükségük segítőtársra vagy ezektől kapott
varázserejű eszközökre. Az archaikus tudatszint tagadásának, művészi át-
tételének tekinthetőek a marosszentkirályi Puci Jóska meséi, ahol a hősök
varázsereje a humor és a groteszk eszközeivé válnak, mert a közösség csak
így fogadja el „igaznak” azokat (Nagy 1975: 629–644).

A népmesei hős

Nagy Olga gyűjtései során találkozott nagyon archaikus tudatszintű és az
archaikus elemeket kevésbé éltető mesemondói közösségekkel. Az archai-
kusság magas fokát főleg a cigány közösségekben fedezte fel.

A különböző tudatszinten álló mesemondói közösségek különböző-
képpen képzelik el hőseiket, azok származását, varázserejét, tulajdonsá-
gát. A legarchaikusabb közösségeknél a hősök is archaikusak: hőszer-,
varázsló-, isten-ember típusú hősökkel találkozunk. A táltos típusú hős
ennek utódként jelentkezik Nagy Olga szerint, már elveszíti az istenek-
hez méltó nagyságát, születéséből adódó varázserejét. Az archaikus ele-
mek fokozatos kiesésével a hős nagyságát más módon kell megteremteni.
Megjelenik a mindennapi hős, aki eszével és szerzett eszközökkel teljesíti
feladatát. A továbbiakban e három különböző tudatszinten jelentkező hő-
söket fogom részletesebben bemutatni.

A legarchaikusabb elemeket őrző hős a hőszer-, varázsló-, isten-ember
típusú hős. Nagy Olga 1965 és 1972 között gyűjtött Kolozs és Maros me-

gyei archaikus mentalitású cigány közösségek meséiben mintegy harminc olyan mesét talált, amelyeknek hőse ezt a hőstípust képviseli, igaz kisebb-nagyobb eltérésekkel, hiszen közösségenként és egyénenként is változik a varázserejű hős képzete, annak hiedelemvilágból megőrződött elemei (Nagy 1973: 307).

Egyik jellemzője a hérosz-, varázsló-, isten-ember típusú hősöknek, hogy természetfeletti varázserevével rendelkeznek, mely születésüktől fogva adott. Már fogantatásuk vagy születésük is csodálatos, az ősi évezredes hitet őrzik, miszerint a kiváltságos személyek különleges jeggyel születnek. Ha a mese nem részletezi a csodás fogantatást és születést, akkor részletezi a hős varázstulajdonságait: különleges jegyet, különleges varázsereőt, rendkívüli erőt, különleges képességeket.

Nagy Olga három vonatkozásban vizsgálja e varázserejű hősök megteremtésének módját: a fogantatás, a születés és a keresztelkedés jegyeiben megjelenő elemekben (Nagy 1973: 308).

A hős mágikus fogantatására a népi tudatban többféle magyarázat is elterjedt, ezért az elemek variációs lehetősége is igen gazdag. Az egyik igen elterjedt magyarázat a csodás fogantatásra az öreg, meddő, özvegy-asszony-anyától vagy szűztől születő hős.² Több variánsban megjelenik a jötevő kuruzslóasszony vagy varázsló, aki mágikus recepttel segíti a fogantatást. A harminc mese közül két variánsban a fogantatás rontásként jelenik meg, boszorkányossághoz köthető, ahol a hős születése konfliktust okoz a családban, nem pedig megoldja az addigi gyermektelenség miatt fennálló konfliktust.³ Találunk olyan példát is, ahol a csodálatos fogantatás nem a gyermektelenséget oldja meg a családban, hanem indokolatlanul történik, a kiválasztottság jegyében, ahol az öregasszony vagy éppen séggel a férfiaktól elzárt lány egy borsószemtől, levéltől vagy rózsától esik teherbe⁴ (Nagy 1973: 309–316).

A születés körülményei között jelentkező csodás elemek közül a következőket sorolhatjuk ide: a hős állati alakban való születése, melyben az is-

² Ld. Gritti József, mezőbándi mesemondó *Kígyókirályfi* című meséje, 1969; Gritti Sári, mezőbándi mesemondó *Premundás Salamon* című meséje, 1969; stb.

³ Ld. Dávid Gyula marosvécsi mesemondó *Az aranytollas medvebocs* című meséje; 1967; Boros Hicsi János, mérai mesemondó *Zöld Levél* című meséje, 1969; stb.

⁴ Ld. Marosán András, Árus, mérai mesemondó *Zöld levél* meséje, 1971; Csurka János: *A szegény asszony és a piros borsó*, 1971; stb.

teninek a megjelenését érezték;⁵ sárból gyúrt, mészkőből faragott gyermek, mely életre kel, mely már csak fikcióként értelmezhető a közösség tudatában.⁶ A hősök testén mutatkozó isteni jegyek: nap, hold, csillag is a csodás születés jelenségét idézik.⁷ Végül pedig mitikus tulajdonságnak tekinthető a külső szépség, mely az isteni szépséget idézi fel⁸ (Nagy 1973: 316–320).

A mitikus hősök tetteit gyakran kísérik kozmikus jelek: vakító fényesség vagy hirtelen sötétség, földrengés, árvíz, szárazság,⁹ néhány mesében a mitikus hősök teremtő hatalommal rendelkeznek, a gondolat erejével varázsolnak, teremtenek.¹⁰ Mitikus eredetre utal a gyors növekedés, a gyors beszédfejlődés és a nagy erő és étvágy is, mely a *Fehérlófia*, *Borszem Jankó*, *Erős Jankó* (AaTh 301, 310) mesetípusok variánsaiban igen elterjedt mesei elemként jelentkezik. Az anyatejnek mágikus tulajdonsága a fentebb említett mesékben gyakran megjelenik: a hős a nagy erejét az anyatejből nyeri. Ennek a motívumnak az elhalványulásaként tekinthető a hősök nagy étvágya, amellyel ugyancsak nagy erőre tehetnek szert (Nagy 1974: 37–48).

A keresztelkedéssel kapcsolatos elemeket akkor veszi igénybe a mesemondó, amikor a születés és a fogantatás körülményeivel nem tudja indokolni a csodálatos varázserőt, nem istentől kapott, vele született tulajdonsága a hősnek. Ez a mesei elem már a második hőstípushoz: a táltos hősökhöz kapcsolódó tudatállapotot őrzi. A megkeresztelkedés motívuma többféleképpen jelentkezhet. A keresztelési ajándék lehet isteni eredetű, melyet a hőst segítő mitikus lények közvetítésével ad át a hősnek. Általá-

⁵ Ld. Puji János, marosszentkirályi mese: *A kicsi medve*, 1969; mezőbándi mesében Kapás Gyuri *Sas, mint Obelsas* című meséje, 1967; stb.

⁶ Marosán András, Árus: *Egy öregasszony s egy öregember*, Méra, 1971; Csurka János: *A sárból gyúrt leány*, 1971.

⁷ Ebből a típusból csak egyetlen egyet azonosított Nagy Olga, amelyben a hősnőn isteni jegyek találhatóak, de maga a hősnő nem varázseréjű, hanem emberi tulajdonságokkal rendelkezik.

⁸ Ld. Gritti József, mezőbándi mesemondó: *Kígyókirályfi* című mese, 1969; mezőbándi mesében Kapás Gyuri: *Sas, mint Obelsas* című mese, 1967; stb.

⁹ Ld. *Erdei Samu, Erdei Zsuzsa*, mérai változat, 1969. Erdei Zsuzsa sírása árvizet, nevetése pedig szárazságot hoz a vidékre. Vagy Dávid Gyula marosvécsi mesemondó *Az aranytollas medvebocs* című meséjében (1967) a medvebocs ezüstfüvév változását, világot elborító sötétség és földrengés kísérte, majd hirtelen fényesség.

¹⁰ Ld. Mérai Csurka János 1971-ben gyűjtött meséjében (*A sárból gyúrt leány*) csak rágondol és palotát, ételt teremt gondolatlanul, stb.

ban nem megérdemelt isteni ajándék ez, hanem a rászorultak megsegítésének igényéből fakadó cselekedet.¹¹ Más mesékben a bábaasszony szerepe erősödik fel, aki elviszi megkeresztelni a hőst, ahol az megkapja az ajándékát. Ez az elem a táltos avatással kapcsolatos hiedelmet élteti. A keresztelési ajándék: kard vagy táltos paripa, nem csupán szent tárgy, erélye szerepét tölti be, hanem a hóshöz hozzátartozó és sok esetben őt helyettesítő eszköz, aki a »pars pro toto« mágikus törvényszerűség hordozójaként harcol és beszél a hős helyett, vagy újra életre kelti azt¹² (Nagy 1973: 320–324).

A táltos hősök születése is kozmikusnak hat, hiszen vele egy időben táltos lány vagy táltos csikó is születik, az előbbi felesége, az utóbbi pedig segítőtársa lesz a későbbiekben. A hős születéséről a világ sárkányai és ördögei már születése pillanatában értesülnek, sokszor a keresztelésen is jelen vannak.¹³ A táltos hősökre is jellemző a jegyes születés, ezek többféle lehetnek: égi jelképeket hordoznak a testen, hat ujjal vagy foggal születnek, sapkában és ingben jönnek világra vagy pedig állati alakot öltenek, melyet hétéves korukban ledobnak és gyönyörűek lesznek. A közösségek hiedelme szerint a táltos jegyeit nem szabad elárulni, mert akkor meghal (Nagy Olga 1974: 59–62).

A csodás elemek kikopása a mesélői és közösségi tudatból azt eredményezi, hogy a gigászi hősök fokozatosan kikopnak és helyükbe lépnek a mindennapi hősök. Elveszítik csodás képességeiket, melyek születéstől vagy fogantatástól adottak voltak, ezért varázsszerekre és segítőtársra lesz szükségük a feladatok teljesítéséhez. Ezek az eszközök és segítők már nem alkotnak egységet a hőssel, ezért használatukhoz a hősnek el kell sajátítania bizonyos tudást, ismernie kell bizonyos varázsszereket, mert különben a varázshatalom visszaüt és magát a hőst is elpusztítja, ha az ellenség kezébe kerül. Ezek a mindennapi hősök saját erejükből, néha félelemmel tele és fogvacogva végzik el a rájuk bízott feladatot, saját eszüket, leleményességüket, tudásukat, fortélyukat felhasználva. A birtokukba kerül vagy megszerzett varázsszer teszi őket nagygyá, ezek nélkül sebezhetőek

¹¹ Krisztus és Szent Péter ajándékozta meg a hőst a következő mesékben: *Erdei Samu, Erdei Zsuzsa*, mérai változat, 1969; Ádám Ferenc: *Rozson Pál című marosszentkirályi mesében*, 1969, stb.

¹² Ld. Csurka János *Zöld királynál szolgált* című meséje, 1971; Csurka János: *A szegény asszony és a piros borsó*, 1971; stb.

¹³ Ld. Csurka János *Zöld királynál szolgált* című meséje, 1971.

és gyengék. Sikerük legtöbbször a szerencsén múlik és ellenségük balszerencsésén. Küzdelmük már nem az emberiség megszabadításáért vívott gigászi harc jegyében történik, hanem a mindennapi kenyér, gazdagság, boldogság megszerzéséért vívott harc. A mesélők saját sorsukat és küzdelmüket is beleszövik a hős sorsába, észre sem véve, hogy leszállítják hőseiket a mindennapi valóságba (Nagy 1969: 19–21).

A hős küzdelme

Nagy Olga a küzdelmet a mesei bonyodalom fontos alkotóelemének tekinti. A bonyodalom rendszerint abból adódik, hogy valamilyen veszély fenyeget, ami ellen küzdeni kell és le kell győzni. A mesei hős cselekvő hősként van jelen a mesében, mert a küzdelem vállalásával elfogadja a sors kihívását, harcba száll a győzelemért, ellentétben a legendák, mondák, hiedelemtörténetek hőseivel, akik a sors rájuk nehezedő terhét csak elviselik. A mesei hős éppen a küzdelem vállalása és a veszély legyőzése által válik hőssé. A küzdelmet a hős önként vállalja, tudatosan harcol az ellenség ellen, aki rendszerint a gonosz megtestesítője: boszorkány, sárkány, ördög vagy más negatív mesei alak. A mese műfaja az ember győzelmét hirdeti, eltérően más folklórműfajoktól, ahol az ember elszenvedi a sorsát, legyőzetik a gonosz vagy az istenek által. A mesében a hős törvényszerű győzelme azt az ősi optimista világlátást tükrözi, mely a jó győzelmét hirdeti a gonosz felett, ahol a jó minden, ami az életet szolgálja és gonosz, ami ellene tör. A gonosszal a hős végérvényesen le kell számoljon, el kell pusztítsa, nincs kegyelem, még akkor sem, ha ez az adott szó megszegésével jár. Ez nem etikai kérdés, hanem a hős kötelessége (Nagy 1978: 128–131).

A mesei tér és idő szerepe

A mesékben, a népi hitvilágban is megőrződött hármasság világfelosztással találkozunk: megjelenik a földi világ, amely fölött és alatt található egy felső és egy alsó világ. A világok között lehetséges az átjárás, de csak a beavatottak tudhatják ennek helyét és módját. A világok közötti utat csak a különleges képességű és tudású lények tudják megtenni: a herosz-, varázs-

ló-, isten-ember típusú hősök és a táltos típusú hősök rendelkeznek kel-
lő tudással és képességgel, a mindennapi emberből faragott hősök pedig
megszerzik a megfelelő segítőtársakat és varázseszközöket, amelyekkel el-
juthatnak ezekbe a világokba.

A mesei idő az idő relativitását érzékelteti: nincs pontos időmegjel-
lés, az idő a cselekvéshez, az eseményeket előrevetítő jelekhez kötődik.
Így például a sárkány érkezését a buzogány érkezése vagy a víz buzogása
és a kék lángok jelzik. A mesei idő legyőzhetőségére utal az örökélet vize,
melytől a mesei szereplők megfiatalodnak vagy a halhatatlanság birodal-
ma, ahol örök életet élhetnek.

Nagy Olga a mesében megragadható idő- és térbeliségben éppen a
mesei tér- és időfelettséget feltételezi, amelyet az elmúlás elleni lázadás
egyik formájának tekint (Nagy 1978: 132).

Havasi mesemondó közösségekben Nagy Olga találkozik olyan mesék-
kel, amelyek pontos idő- és térjelöléssel a hallgatóságban a valóság il-
lúzióját szeretnék kelteni, de ez továbbra is fikció, nem azonosítható a re-
alitással (Nagy 1978: 132).

A hős halála

A mesét Nagy Olga vágyköltészetnek minősíti, ahol a mesélő és közössége
el tudja fogadni igaznak a csodát, a fikciót és erre igényt is tart. Feltevődik
a kérdés, hogy hogyan fér össze a halál gondolata a mesével, mikor a mese
mindig a hős győzelmét hirdeti? A hős mindig nála erősebb, hatalmasabb
hatalmakkal, gonosz erőkkal küzd, s ezt a küzdelmet mindig egy nemes
célért vállalja. A küzdelem mindig „életre-halálra” megy, amelyben a hős
gyakran életét veszti. A halál okozója lehet egy mitikus lény: sárkány, ör-
dőg, boszorkány; de az sem idegen a mesétől, hogy anyja, testvére, vagy
egy álnok vitéz öli meg bosszúból, irigységből, gonoszságból.

A mesei világlátásban a hős be kell, hogy teljesítse sorsát, el kell vé-
geznie a rábízott feladatot. A mesemondó megtalálja a módját, hogy hősét
újra meg újra életre keltse, ha az elbukik útja közben, míg az be nem telje-
síti sorsát, le nem győzi a gonosz hatalmakat. A mesének ezek az epizódjai
bár látszólag tagadják a halált, de a hős győzelmét mégis csak erre az élet-
re korlátozzák, ebben a világban kell győznie, később pedig, ha már elvé-
gezte a rá bízott feladatot és elnyerte jutalmát, a dicsőséget, királyságot,

boldogságot, gazdagságot, akkor számolnia kell azzal, hogy a földi élet halállal végződik. A halál gondolatát a népi hiedelem elfogadja és megbékél vele. A halottról úgy vélekednek, mint aki megnyugodott, visszatért a földbe. A népi vallásosságban a halál nem valami büntetés, nem az ember elensége, mint a keresztény tanokban, hanem az élet rendje, Isten akarata. A halál nem félelmetes démon, hanem parancsot teljesítő szolga. A mesék is ezt a népi hiedelmet őrizték meg. A halál elkerülhetetlen, a halhatatlanságra vágni pedig nevetséges, ezért a mesében sem elfogadható. A halál több mesében megjelenik, mint mesei szereplő, aki feladatot teljesít a földön. Csupán egyetlen mesetípusban találunk példát arra, hogy a hős megmenekül a haláltól: *A halhatatlanságra vágyó királyfi* (AaTh. 470), ennek is csak egyetlen változatában, ahol a királyfi a halhatatlanság birodalmába menekül a halál elől. Más változatokban a halál addig üldözi a hőst, míg elkapja, vagy a hős hirtelen megöregszik és meghal. Más mesetípusokban, mint amilyen *A halálkoma* (AaTh. 332) vagy *A halál és a vénasszony* (AaTh. 1188) a halált elodázzák a hősök, ésszel vagy csalafintasággal, de büntetésből az csak hosszú idő múlva jön újra értük, amikor már nagyon várják, vagy pedig megtalálja a módját, hogy elvigye őket. Ezekben a mesékben mindig humorosan, tréfásan ábrázolják a halált, amitől végső soron nem lehet megmenekülni (Nagy 1989: 323–332).

A hős feltámasztása

A mese a világot kozmikus egységében mutatja meg: a halál és az élet állandó körforgásban vannak egymással: „A halálból születik az élet és az élet átlépi a halált, hogy újból megteremtse a további életet” (Nagy: 1974: 6).

Gyakran előforduló motívum, hogy a hőst darabokra vágják, főleg a *Sárkányölő* (AaTh 300), *Két egyforma barát vagy testvér* (AaTh 303) mesetípusban és *A hűtlen anya /nővér* (AaTh 315) / *A hűtlen királyné* (AaTh 318) típusokban gyakori mesei elem. Az első két típusban a sárkányok anyja öregasszony képében áll bosszút fiai haláláért, az utóbbiakban pedig a hős anyja, felesége kiszolgáltatja a hőst az ellenségnek, azáltal, hogy csellel megszerzi kardját, ingét, amiben az ereje rejlik. A varázseszköz az ellenség kezébe kerülve ellene fordul és megöli. Még ebből a reménytelen helyzetből is van visszaút, a hőst fel lehet támasztani. Láthatjuk a példákból, hogy ezekben a mesékben a hős élete egy külső segítsé-

gen múlik, tehát már nincs meg a mitikus hősrre jellemző varázsereje, ami megvédi őt. Az eszköz sem tartozik szorosan a hőshöz, bárkit kiszolgál, aki megszerzi. A hős feltámadása az érkező segítségtől függ, tehát a szerencsén múlik (Nagy 1974: 153–154).

Néhány példa felsorolásával, a teljesség igénye nélkül bemutatom, hogyan, milyen praktikákkal, eszközökkel, segítséggel sikerül a feldarabolt, lefejezett hőst életre kelteni. A hős feltámasztását segítő állat, táltos ló, testvér vagy öregember végzi, akik különböző praktikákkal, varázslatokkal újra életre keltik őt, hogy véghezvihesse feladatát, igazságot szolgáltat-hasson. A hőst darabjai összeillesztése után élő-haló vízzel, forrasztó fűvel keltik életre állatai, miután a hűtlen anya elpusztítja, vagy az álnok vitéz lefejezi álmában.¹⁴ Más mesében a testvérnek a kendőből csepegő vér jelzi, hogy a hős halott. A táltos ló és a testvér segítségével sikerül életre keltetni a hőst élő-haló vízzel és forrasztó fűvel.¹⁵ A hősutolsó kívánságának eleget téve, darabjait megölése után lova átalvetőjébe teszik. A ló elindul vele és egy erdőbe érve véletlenszerűen találkozik a hőst megmentő öregemberrel, aki összerakja a test darabjait és feléje suhint egy vesszővel, az pedig újra életre kel.¹⁶

Ezekben a mesékben a hőst segítő állatoknak fontos szerep jut. Alakjukban beleérezhető a totemősök óvó-védő szerepe, valamint az ember és állat közti természetes baráti szövetség (Nagy 1974: 180–181). A feltámasztás a vér mágikus erejével is lehetséges a mesében. A *Két hű barát* (AaTh 516) mesetípusban a kővé vált hőst barátja, gyermeke vérével éleszti újra.¹⁷

A hős élete és halála összekapcsolódhat fák és növények életével. Egyik példája ennek a *Hűtlen anya vagy nővér* (AaTh 315) mesetípusban őrződött meg: a hős születésekor fát ültetnek és az együtt nő vele, majd később a fa virágzása a hős közeledését, kiszáradása pedig a hős halálát jelképezi.

A hős lelke halála után átköltözhet fába, növénybe, ahol tovább él, majd egy megfelelő pillanatban újra más alakot ölt: állat, tárgy alakját, majd újra emberré válik. Nagy Olga ezt az egyik létformából a másikba való átlépést olyan motívumnak tekinti, ami „a legtisztábban fejezi ki a

¹⁴ Ld. Nagy 1991: Kancafi Péter, 81–95; Nagy–Vöö 2002: A gondolatlan király, 258–285.

¹⁵ Ld. Nagy 1991: Mór, 51–80.

¹⁶ Ld. Nagy 1991: Vízi Sándor, 213–230.

¹⁷ Nagy 1991: József és Károly, 248–280.

reinkarnációt és ugyanakkor az egyetemes világmindenségben élettelennek és élőnek, az élő különböző alakjának szerves egymáshoz tartozását” (Nagy 1974: 168).

Ezt a motívumot őrzi *Az aranyhajú ikrek* (AaTh 707) mesetípus, ahol az aranyhajú ikreket megöli a gonosz banya, tetemükből pedig arany kör-tét termő fa, diófa, aranyalmafa, akácfa nő, változattól függően. A fákat kivágják, tárgyat készítenek belőle, majd azt is elégetik, akkor a lelkük átköltözik egy aranyhalba, aranyrécébe, majd újra emberré változnak. A nővénné válás elindító motívuma a többi átváltozásnak. A mese az igazság győzelmét hirdeti a gonoszság felett, az ártatlanul megölt hősök feltámadnak, akárhányszor próbálják elpusztítani őket. Hasonló végkifejlettel találkozunk a *Jávorfa* (BN 790) típusban, ahol a megölt hősnő eltemetett testéből jávorfa lesz, abból pedig muzsikát faragnak. A muzsika mindig a hősnő történetét idézi fel, így az igazság megszólal, valahányszor megfúj-ják a muzsikát, mígnem egyszer a földhöz nem vágják, és a hősnő újjáéled. Az elnémíthatatlan igazság szólal meg a muzsika hangjában (Nagy 1974: 167–170).

Másféle színezettel és végkicsengéssel, de ugyancsak a növényiséghez kapcsolódik a *Kádár Kata* (BN. 721) és az *Ördögszerető* (AaTh 407) mesetípus. Az első inkább balladai színezetű, a hősnő és szerelme haláluk után virágok lesznek és összeölelkeznek. Nem öltenek fel többet emberi testet. Ezzel szemben a másodikban ez a motívum mesei színezetű: a szerető nélküli lány a holdtól kér szeretőt magának. A kérő megjelenik, de kiderül, hogy lólába van, ami az ördög megjelenésére utal. A lány nem akar feleségül menni hozzá, ezért az egész családja meghal. Ő maga úgy rendeli el a temetését, hogy az ördög ne találhasson rá: keresztútba temeteti el magát. Sírján egy virág nő, melyet egy arra járó királyfi leszakít és hazavisz. Ebből a lány újraéled, feleségül megy a királyfihoz.¹⁸ Ezek a mesék a szerelem győzelmét hirdetik a halál felett (Nagy 1974: 170–171).

A halott anya lelkének növényben való továbbélésére egyik legismer-
tebb példa a *Leányhamupipőke* (BN 5) típus, ahol a halott anya sírján fa nő. A halott anya ruhákkal segíti árván maradt gyermekét, hogy az megfelelően jelenhessen meg a bálban és elnyerhesse a boldogságot (Nagy 1974: 172).

¹⁸ Nagy-Vöö 2002: *A szerető nélküli lány*, 366–375.

Az új élet célja

Az eddig bemutatott példák szemléltették a hős halálát és feltámadását. Láthattuk, hogy a hős halálát valamilyen mitikus lény: sárkány, ördög, boszorkány, vagy egy ellenség: mostoha, anya, testvér, irigységből vagy gonoszságból okozta. A mese nem érhet véget a hős halálával, ezért a hős feltámasztása fontos motívuma a mesének. Megfigyelhettük a hős feltámasztásának változatos motívumait. A hős halálával még nem oldódik meg a mesei bonyodalom. A megoldásra csak a hős feltámasztása után kerül sor, amikor új erővel befejezi azt, amit elkezdett.

Az új élet célja a mese fontos üzenetét hordozza: az igazság győzelmét, az életigenlést, a boldogságot mindenek felett.

Az újjászületés a hős útjának befejezését jelenti: beteljesíti sorsát, véghezviszi feladatát, igazságot szolgáltat a gonosz legyőzésével, legyőzi a halált a szerelem erejével, visszaállítja az élet kizökkentett rendjét.

Változó idők változó meséi

A dolgozat alcíme Nagy Olga egyik tanulmányának a címét idézi, ahol a mese átalakulásáról értekezik. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a népmese nem tekinthető „örök műfajként”, hanem „változó műfaj a változó időben”. Mesegyűjtői tevékenysége által találkozott olyan mesemondókkal, akik még „őrzik a tündérmesét”, de találkozott olyan mesemondókkal is, akik „tündérek és boszorkányok nélkül” teremtették meg a tündérmesét, illetve olyanokkal is, akik a „tündéri csodát” a legreálisabb tudáselemekkel vegyítették (Nagy 1971: 1489–1490). A mesemondó „költői feladatot” teljesít: „a régi anyagot új jelzésekkel látja el”- mondja Nagy Olga (Nagy 1971: 1499).

Ilyen költői feladatnak tekinthetjük a hős megteremtését és győzelmének a megrajzolását is: míg a mitikus hősök saját mitikus erejüket vagy varázserejüket használva győzik le a gonoszt, addig a mitikus és mágikus erőtől megfosztott hős magához való eszével teljesíti a próbákat.

A mese egyetemeségét és örök létezését Nagy Olga így foglalta össze: „A mese mindig »korszinten« tolmácsolja az egyetemes és örök emberséget. [...] a hősiesség legmaradandóbb ismérve: a helytállás minden körülmények között. A mese egyetemesége és igaza nem időtlenségében, hanem

éppen korszerűségében rejtezik. Mert a mesei lényeket a mesei világlátás alkotja, amely az eltiportnak mindig igazságot szolgáltat, s örök optimizmussal hirdeti az ember mindenkori győzelmét ellenei felett; amely sosem kételkedik magában az emberi életben, és mindenkor korszerűen hirdeti az emberi helytállás szépségét” (Nagy 1971: 1500).

Irodalom

Cseke Péter

1978 Népi kultúránk tudományos műhelyei. *A Hét Évkönyve* 1978. Budapest, 274–276.

Katona Imre

1979 A tündérmesék titkai. Nagy Olga: A táltos törvénye. *Tiszatáj* 33.(9) 88–91.

Keszeg Vilmos

2010 *Nagy Olga (Nagyernye, 1921. jan. 2.–Sepsiszentgyörgy, 2006. nov. 2.)*. Kutatói életrajz. (forrás: <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=18>, letöltve: 2019. szept. 9.)

Meletyinszkij, Jeleazar

1985 A mítosz poétikája. Gondolat Kiadó, Budapest.

Nagy Olga

1969 *Lüderc sógor. Erdélyi magyar népmesék*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.

1971 Változó idők változó meséi. *Korunk* XXX. (10) 1489–1500.

1973 A varázserejű hős egy archaikus meserepertoárban. *Ethnographia* LXXXIV. (3) 307–325.

1974 *Hősök, csalókák, ördögök. Esszé a népmeséről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

1975 Archaikus világkép és mese-hagyományozás. In: Dankó Imre (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1974. Debreceni Déri Múzeum, Debrecen, 619–644.

1976 *Széki népmesék*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1978 *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1988 *A havasi sátoros Dávid Gyula meséi*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. (Ciganisztikai tanulmányok 6.)

- 1989 *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- 1993 *Táltos és Pegazus.* Holnap Kiadó, Budapest.
- 1998 *Poraiból Újraéledő főnix.* Holnap Kiadó, Budapest.
- 1999 *A mítoszok nem halnak meg.* Holnap Kiadó, Budapest.
- Nagy Olga
- 1991 *Cifra János meséi.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 24.)
- Nagy Olga – Vöő Gabriella
- 1974 *A mesemondó Jakab István.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Propp, Vlagyimir Jakovlevics
- 1975 *A mese morfológiája.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Raffai Judit
- 2013 Napjaink magyar mesemondói. *Híd* LXXVII. (10) 115–126.

